

RÉDEI KÁROLY

Mellé- és alárendelő kötőszavak a zürjénben

0. Előjáróban – Rövid visszapillantással kezdem. Finnugor nyelvészeti pályám kezdetén – az 50-es évek második felében és a 60-as évek elején – szeretett és felejtethetetlen tanárom, Fokos Dávid ösztönzésére és hatására a finnugor szintaxis kérdéskörével foglalkoztam. Egyetemi szakdolgozatom (Névutós határozók az osztjákban) publikált lecsapódása volt „Ok- és célhatározós névutók a chanti nyelvben” című dolgozatom (1958: 147–157). Szintaktikai tárgyú volt kandidátusi értekezésem is: „Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen” (Rédei 1962). Ám már ekkor kezdett körvonalazódni a hangtan, az alaktan és az etimológia iránti érdeklődésem. Mind a mai napig ezek a diszciplínák alkotják kutatási területemet. Jelen dolgozatom ismét szintaktikai tárgyú. A mondattan iránti érdeklődésem ébrentartásában kétségtelenül nagy szerepe volt Fokos Dávid „Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok” című alapvető tanulmányának (1960: 213–241, 1961: 63–81, 263–291, 1962a: 13–55); 1. még „Rolle der Syntax in der Frage nach der Sprachwissenschaft. (Fokos-Fuchs 1962). A főbb kérdéscsoportok a főnévi jelző, a birtokos személyragok determináló használata, a tagadó igeragozás, névutók, összefoglaló összetételek stb. A VIII. rész (1962: 20–40) az urál-altaji nyelvek mellérendelésének van szentelve: az ősi kötőszók hiánya, a mai kötőszók gyér alkalmazása, kötőszó nélküli kapcsolatos mellérendelés. A finnugor nyelvek (pl. a zürjén és votják) újabb kori kötőszavairól – minthogy ezt nem tekintette elsődleges feladatának – csak érintőlegesen szól. Jelen írásom egyetlen nyelvnek, a zürjénnek ezt az új kategóriáját, tehát a mellé- és alárendelő kötőszavakat és a velük alkotott szerkezeteket tárgyalja.

1.1. A mai nyelvekre jellemző mellérendelő és alárendelő mondatípusok a PU–PFU alapnyelvben már megvoltak, de a közöttük lévő viszonyt nem jelölték kötőszavakkal. Az egyes mondatokat hanglejtés (intonáció), hangsúly, beszéd-szünet különítette el egymástól. Valószínűleg a kötőszó nélküli mellérendelés (aszindeton, aszindézis) volt a legősibb és legeredetibb mondatszerkezet. Ezek a mai nyelvekben is elég gyakoriak. Pl.: m. *Szállnak a madarak, itt van a nyár* (Tomba 1961–1962: 410); zürj. AV *međ-lun služanka céćcis, mešjas verdis, vaavni petis* 'Next day the maidservant got up and fed the cows. She went out to

water them' (Rédei 1978: 96); *geger veli pemid, buşujlis tev* 'köröskörül sötét volt, a szél süvített'. A többi mellérendelő, sőt alárendelő mondatok tartalmát is ki lehet fejezni kötőszó nélküli kapcsolatos szerkezetekkel, aszindézissel (erről l. alább).

A rokon nyelvek mellérendelő és alárendelő kötőszavai az egyes nyelvek külön élete folyamán keletkeztek; egyetlenegy kötőszó sem vezethető vissza az alapnyelv koráig. Az uráli-finnugor nyelvek kötőszavai eredetük szerint kétfélek lehetnek (illusztrációképpen csak néhány nyelvből idézek példákat: 1) belső keletkezésűek: a) vonatkozó (← kérdő) névmásból keletkezettek: m. *ki* 'wer' ~ *aki* 'wer, der die', *mi* 'was?', was, das' ~ *ami* 'was, das', *amely* 'welcher'; finn *kuka* 'wer?' ~ 'wer, der, die' *mikä* 'was?' ~ 'was, welches'; zürj. *kod, kodi* 'wer?' ~ wer, der, die', *mij* 'was?' ~ daß', *kučem* 'welcher, was für ein'; votj. *kudiz* 'welcher', *kiče* 'welcherlei, von welcher Art', *ma, mar* 'was, was für ein'; b) többnyire névmási eredetű vagy egyéb határozószóra, módosítószóra (partikula) visszamenő kötőszók: finn *missä* 'wo', *mihin* 'wohin'; m. *hol* 'wo' ~ *ahol* 'wo', *hogy* 'wie, daß', *hogyan* 'wie', *mint* 'wie'; zürj. *ken(i), kiten* 'wo', *mijen* 'mi-helyt', *med, medim* 'azért hogy', *murtsa* 'alighogy'; votj. *ku* 'wann', *kijin* 'wo', *kizij* 'wie'; idegen (oroszl) eredetűek (ez legfőképpen a keleti – oroszországi – finnugor nyelvekre jellemző): zürj. *biŕte, biŕte-ke* 'mintha; als ob', *i* 'és', *da* 'és; amikor; mert, mivel, minthogy', *ket* 'jóllehet'.

A kérdőnévmási eredetű vonatkozó névmások kifejlődését jól szemléltetik a következő mondatelemzések: m. *Ki bűnös? Féljen!* 'Wer ist schuldig? Er soll sich fürchten' → *Aki bűnös, féljen* 'Wer schuldig ist, der soll sich fürchten'; (*Vala*)*ki korán kel? Aranyat lel* 'Steht jemand früh auf? Er wird Gold finden' → *Ki korán kel, aranyat lel* 'Wer früh aufsteht, findet er Gold; *Láttam! Hogy villámlott! [?]* 'Ich sah es'. Wie hat es geblitzt! [?] → *Láttam, hogy villámlott* 'Ich sah, daß es geblitzt hat'. A magyar példákön itt bemutatott nyelvfejlődési sorok mutatis mutandis más uráli nyelvekben is hasonlóképpen zajlottak le.

1.2. Az uráli szintakszis alaptétele: mondatok között mellérendelés, a mondaton belül a mondatrészek között alárendelés (Ravila 1941: 41–47). Ez azt jelenti, hogy mind a mellé-, mind az alárendelő mondatokat – amint erre cikkem elején már utaltam – egyaránt kötőszó nélküli kapcsolatos (kopulatív) mellérendeléssel (aszindézissel) fejezték ki. Pl.: *elállt az eső, kisütött a nap* 'es hat aufgehört zu regnen, die Sonne begann zu scheinen' (kapcsolatos szerkezet); *esik az eső, megázol* 'es regnet, du wirst naß' (formailag mellérendelés, tartalmában alárendelő feltételes szerkezet: *ha esik az eső, megázol*); zürj. *tulışın uşan, arın şoge uşan* '(ha) tavasszal alszol, ősszel bánatba esel' (ugyanabba a típusba tartozik, mint az előző mondat); *a gyermek beteg lett, nem ment iskolába* 'das Kind ist krank geworden, er ist nicht in die Schule gegangen' (formailag mellérendelés, tartalmában alárendelő okhatározó mondat): *mivel a gyermek beteg lett, nem*

ment iskolába).

Ravila mindmáig korszerű szintaktikai (és morfológiai) tanulmányában „Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen” (1941: 1–136) kimutatta, hogy az uráli-finnugor nyelvekre a mondaton belül az alárendelés (Subordinationsprinzip) volt jellemző. A mondatok közötti mellérendelést fentebb röviden tárgyaltam, most vizsgáljuk meg közelebbről a mondaton belüli alárendelés kérdéskörét! Az alaptétel így hangzik: a mondaton belül két szó közül az első a második (az alaptag) meghatározója (determinánsa) volt, pl. *a gyors ló* (jelzős szintagma), *a ló fut* (állítmányi/predikatív szintagma. Az alapnyelv viszonyai között az *apa-fiú* (Vater-Sohn) kapcsolat nem azt jelentette, hogy ’apa és fiú/Vater und Sohn’, hanem ’az apának a fia/der Sohn des Vaters’. A kapcsolatos viszonyt kénytelenek voltak kb. így kifejezni *az apa jön, a fiú jön/der Vater kommt, der Sohn kommt*. Persze mellérendelt mondatrészek – ha nem is gyakran – már igen korán előfordulhattak, pl. a felsorolásokban: *az apa, az anya, a fiú, a leány jönnek/Vater, Mutter, Sohn, Tochter kommen*.

A mellérendelő kapcsolatos szerkezetek determinánsa lehetett jelöletlen (pl. jelzős szerkezetek: *gyors ló, kék ég*), avagy szuffixummal (képző, rag) ellátott szó, egyenrangú mondatrészek esetében: alany + alany ← főnév + főnév. E szerkesztésmód nyomait jól őrzik a mai finnugor nyelvek, pl. osztj. *imejən-ikejən* ’eine Alte und ein Alter’ (az osztj. *jən* duálisjel kopulatív szerepben), zürj. *čoja-voka* ’Schwester und Bruder’, *mama-niła* ’die Mutter und die Tochter’, votj. *nuño-vino* ’die Gebrüder’ (*nuń* ’älterer Bruder’, *vin* ’jüngerer Bruder’ (a zürj. *a* ~ votj. *o* melléknévképző; *vu-murt gondiren* ’der Wassergeist und der Bär’, *toležen šundijen* ’der Mond und die Sonne’. A szuffixumok kettős kitétele a koordinációs kifejezésére szolgál (kongruencia).

A kötőszó nélküli mellérendelés mellett az alárendelő mellékmondatokat az alapnyelvben igeneves szerkezetekkel is kifejezhatték. Sőt, feltehetőleg ez volt a leggyakoribb megoldás. Ennek az alapnyelvi állapotnak a lecsapódásai a mai uráli/finnugor nyelveknek az igeneves szerkezetei. Az igeneves szerkezetek nemcsak nyelvcsaládunk sajátossága. Ez a szintaktikai megoldás különösen kedvelt a török nyelvekben, de jól ismert az indoeurópai nyelvekben is (latin, görög, orosz, angol, ófelnémet stb.). Lássunk néhány példát a mai nyelvekből: m. HB *Hadlaua choltat* ’Hallotta, hogy meg fog halni’, *látalak ülvém/ülettem* ’én ültem, mikor látalak’ (Berrár 1957: 47–48); osztj. Szin. *joxi xásəm ānət wujəm jurijj kujəp xəsəmλsa* ’Nachdem man die übriggebliebenen Schlüsseln genommen hatte, wurde die Zaubertrommel angewärmt’ (Steinitz 1975: 59); zürj. AV *med oz azzil mijanliš munemse* ’damit er nicht sieht, wie wir weggehen’ (Stipa 1960: 175); votj. *kıldışin dugdiz vetlem řs no mežāiki* ’k. körte auf, auf den Ackerrainen zu wandern’ (uo. 179); finn *sade näkyy tulevan* ’úgy látszik, hogy eső lesz’, *iltasen syötyä mentiin saunaan* ’miután megettük a vacsorát, szaunába

mentünk' (Hakulinen 1979: 571, 576).

2.1. A zürjén nyelv kötőszavai eredetük szerint kétfélék: belső keletkezésűek és oroszból való átvételek. Az alárendelői viszonyt kifejezők belső keletkezésűek, ezek egyrészt vonatkozó (← kérdő) névmások (*kodi* 'aki' *kučem* 'mely', *mij* 'ami, hogy'), másrészt névmási eredetű vagy egyéb határozósók, módosítószók (*mijen* 'mihelyt', *murtsa* 'alighogy', *ke* 'ha'; közöttük kevés az orosz szó (pl. *bjŕŕe* < *бѣдомо*). A mellérendelő kötőszók mind orosz eredetűek (*da* 'és', *i* 'és' stb.). A zürjén kötőszavak morfológiai tekintetben egyszerűek (*da*, *i*, *mij*, *kučem*) vagy összetettek *daj* < *da i*, *nišo* 'sem' < or. *ниче*). Ezenkívül vannak szókapcsolatot alkotó (*si vesna mij* 'mert, mivel, minthogy') és páros kötőszavak is: *ne semjn – no i* 'nemcsak – hanem ... is', *kiži-siži i* 'mind – mind', *libe-libe* 'akár-akár' < or. *либо-либо*. A kötőszók állhatnak a mondat elején, végén (alárendelő mellékmondatok esetében) és két mondat között (mellérendelő mondatoknál). A *ke* partikulaként viselkedik, így mindig vonatkozó szavak – többnyire a mondat első szava – után következik: *sije-ke loktas*, *me siž-že muna* 'ha ő jön, én is megyek'. Olykor előfordul, hogy ugyanaz a kötőszó mellérendelő és alárendelő funkcióban is szerepel. Pl.: *povod'd'ais ta-vo bur veli da urožaj vois bur* 'Az időjárás jó volt és a termés jó lett' \approx *urožaj vois bur*, *provod'd'ais ta-vo bur veli da* 'A termés jó lett, mivel az időjárás az idén jó volt' (Bubrih 1949: 191). Ez esetben csak tartalmilag van alárendeléssel dolgunk, formailag mellérendelésről van szó. A mondat ti. eredetére nézve kapcsolatos mellérendelés: 'A termés jó lett, hiszen az időjárás jó volt'. Vagyis a *da* itt nyomósító partikulaként viselkedik.

Korukra nézve a zürjén nyelv kötőszavai zömmel őszürjén koriak, a névmási eredetűeknél az ősspermi kor is komolyan esik latba, ám figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy ezek a zürjén avagy a votják nyelv külön élete folyamán hangtani-alaktani tekintetben átformálódtak, átrendeződtek. Pl. zürj. *kodir* 'ami-kor' (*ko-* névmástő + *dir* 'idő') \sim votj. *ku* ua., zürj. *kod(i)* 'aki, amelyik' \sim votj. *kudiz*. Erre az egyes kötőszók tárgyalása során utalás történik. Megjegyzem még, hogy az igeneves szerkezetek nagyobb kedveltsége következtében az alárendelő kötőszók a votjában ritkábban fordulnak elő, mint a zürjében. A zürj. *ke* \sim votj. *ke* kötőszónak a cseremiszből is van megfelelője: K *kən* (*gən*, *γən*), Ny. *kəń* (*gəń*, *γəń*), 'ha' (a cseremiszi szóra vonatkozóan l. Bereczki 1990: 67). Ez a permi-cseremiszi kötőszó mint névmási eredetű módosítószó finn-permi eredetű: a kötőszói használaton kívül általános és határozatlan névmásokat is alkotnak vele: zürj. *kod-ke* \sim votj. *kudi-z-ke* 'valaki; irgendeiner, irgendwelcher', zürj. *mij-ke* \sim votj. *ma-ke*, *mar-ke* 'valami; was immer, etwas, irgendetwas'. Vö. finn *kuka* 'ki', *mikä* 'mi', *ko/kö* '-e' (kérdőszócska). Ez a **ka/kä* hangalakra visszavezethető szócsalád végső soron névmási eredetű.

Hasonló morfológiai és rendszertani akadályokba ütközünk a névutók rekonstruálásánál is. A térbeli viszonyok kifejezésére szolgáló névutók körében

számolnunk kell egy nagyon ősi (PU–PFU) réteggel is, de ezt nem tudjuk bizonyítani, mivel a névutók az egyes nyelvcsoportok és nyelvek életében a mindenkori névszói esetrendszer hatására átalakulásokon, átrendeződéseken estek át.

2.2. Ózürjén kötőszók

Mellérendelő kötőszók: a) óegyházi szláv jövevények: *a* 'pedig, de, ellenben': *a l'ok užališjas ložid kež mižmanlan* 'а сотворшин злая, в воскресение суда' | 'akik gonoszat tettek azért, hogy feltámadjanak a kárhozatra' (Ján. 5, 66).

i 'és, is': *i jurbirtis muēž* 'и поклонися до земли' | '[és] földig hajolt' (Mózes, Ter. 18/2, 39, 40).

no 'de, azonban, ellenben': *čužem no užaltem* 'рожденна, не сотворенна' | 'Született, de nem teremtmény' (Hiszkegy, 67). *-no* < óegyh. szláv, or. *no*.

b) Belső keletkezésű kötőszók (ahol nincs külön utalás, ott a zürjénben közkeletű szóval van dolgunk):

seš 'és, és aztán': *seš pondinis vejpnis med kiljasen* 'и начала глаголати иными языки' | 'és különböző nyelveken kezdtek beszélni' (ApCsel. 2/4, 42, 43).

čeč-ke 'de, hanem' – ózürjén nyelvújítási szó: *čeč* 'zusammen, zugleich', *ke* 'wenn': *čeč-ke vužas kulamliš olem pičke* 'но преидет от смерти в живот' | 'hanem már át is ment a halálból az életre' (Ján. 5, 66).

Alárendelő kötőszók (valamennyi zürjén eredetű):

ke 'ha': *eskamnim-ke, veveš iisus kuli, loži* 'Яще во веруем, яко Иисус умере и воскрепе' | 'Ha Jézus, mint ahogy hisszük, meghalt és feltámadt' (Pál, Tessz. 1/4, 65).

kiten 'hol': *kiten loinis pukigen* 'идеже бяху седяше' | 'ahol egybegyültek' (ApCsel. 212, 42, 43).

veveš 'mert, mivel, minthogy, (a)hogy' (ózürjén nyelvújítási szó), vö. *veš-veš*, vö. *veš-ke* (Partikel zur Bildung des Konditionals), *veš* 'ganz, all, alles' stb.: *veveš lokte jez* 'яко грядет час' | 'Elérkezik az óra' ['mert eljön az idő'] (Ján. 5, 66).

veškid: *veš* 'mivel' (ózürjén nyelvújítási szó), vö. *veš-veškid*: *veš* (l. fent), *veškid* 'gerade, wahr, wahrhaftig; recht': *veveškid bidenlen kanes boštigen* 'яко да царя всех подимем' | 'mivel mindenki királyát fogadva' (Rédei 1993: 73, 82).

kođ 'aki, amely(ik)': *kođjaslen abul kežašan* 'и прочим не имеющими надежды' | 'akiknek nincs reményük' (Pál, Tessz. 1/4, 65).

kuž, kuži, kuži, kužik 'ahogyan, miképpen': *kuž i mi ineltamnim* 'яко и мы оставляем' | 'miképpen mi is megbocsátunk' (Miatyánk 69).

kuž-ke 'mikor'; ez a jelentés ózürjén újítás, a mai zürjén nyelvjárásokban 'valahogy; irgendwie' a jelentése: *kuž-ke kulemajas kilasnis gorase jen pilen* 'егда мертвии услышат глас на Сына Божия' | 'amikor a halottak meghallják az Isten Fia szavát' (Ján. 5, 66).

kučem-ke 'mint, miként, miképpen'; ez a jelentés ózürjén újítás, a mai zürjén

nyelvjárásokban 'valamelyik; irgendein, irgendwelcher' a jelentése: *med od težde, kučem-ke i muked vojtir* 'да не скорбите, јакоже и прочии' | 'hogy ne szomorkodjatok, mint a többiek' (Pál, Tessz. 1/4, 65).

med 'hogy' (célhatározó kötőszó): *en-tirje gažalam, med tedadniđ užamejas doriš* 'не хочу же вас, братие, не ведети о умерших' | 'Az elhunytak sorsáról nem akarunk tájékoztatlanágban hagyni benneteket' (Pál, Tessz. 4/13).

Az ózürjén kötőszavakra vonatkozóan I. Rédei 1993: 58–61.

3. A mai zürjén nyelv kötőszavai

3.1. Mellérendelő kötőszavak – A mellérendelő kötőszók egyenrangú mondatrészek és egyszerű egyenjogú mondatok összekapcsolására szolgálnak. Az alábbiakban a kötőszavak funkciójuk szerint kerülnek tárgyalásra.

Kapcsolatos kötőszók

i 'és, is' < or. *u*: *mašinajasen naje gereni keženi, ičkeni i vundeni* 'машинами они пашут и сеют, косят и жнут' | 'Gépekkal szántanak és vetnek, kaszálnak és aratnak' (Lytkin 1955: 272); *vižeda i og eskj aslam šinjasli* 'nézem és nem hiszek a saját szemeimnek' (Fedjuněva 2000: 491); *seni veļini i tomiņik niņas, i čel'ad' niņ-babajas* 'ott fiatal leányok is, gyermekes asszonyok is voltak' (Fedjuněva 2000: 487); *verda i juktala i* 'накормлю и напою' (SrSIK 135). A két utóbbi példában az *i*-nek kettős szerepe van: kötőszó és módosítószó (partikula). Még szembetűnőbb ez a nyomósító funkció a következő mondat *i* tagja esetében: *en-ke ger da kež, en i dumajt šojni hañ* 'Если не пахал и не сеял, не думай и хлеб есть' | 'Ha nem szántottál és vettedél, ne is gondoldj arra, hogy kenyeret egyél' (Lytkin 1955: 272).

da, da i, daj 'és' < or. *da, da u*: *liš-vaīs loi kežid, da me sad'mi, piņas semin žatka-kileni* 'reggel hideg lett és én felébredtem, csupán a fogaim vacognak' (Fedjuněva 2000:); *povod'd'aiš micá da i liņjis abu na žužid* 'az idő szép és még a hó sem mély' (uo. 494); *vižedlis-vižedlis starik daj šuis* 'смотрел-смотрел, старик да и сказал' | 'nézte-nézte az öreg és így szólt' (Lytkin 1955: 272); *gortē poli lokni, daj janžim* 'féltem hazajönni és szégyelltem (is)' (Fedjuněva 2000: 494).

si minda-mijta 'annyira – mint: *Geña berdes sie sem n dojmēisla, mijta zbedreisla* 'Гена плакал не только от ушиба головы, цколько от обиды' | 'Genya sirtz nem annyira a fejsérülése miatt, mint inkább a sértés miatt' (Lytkin 1955: 270)

kiži-siži 'mind-mind': *reglament da poradok kole tedni kiži školain, siži i gortin* 'регламент и порядок надо соблюдать как в школе, так и дома' | 'a szabályt és a rendet be kell tartani mind az iskolában, mind otthon' (Lytkin 1955: 270).

Ellentétes kötőszók

že 'de, ellenben' < or. *že*: *kiņas sije biđ-tor veče, d'eļe vilas-že ni-ņem oz*

sulav 'на словах он все делает, на деле же ничего не стоит' | 'szavakban mindent megcsinál, de a dologban semmi sem érvényes [tkp. áll]' (Lytkin 1955: 272). Átmeneti kategória: módosítószóként és kötőszóként viselkedik.

a 'de, ellenben, viszont, pedig' < or. *a: lunis veli kimerā, a šonid* 'день был насмурный, а теплый' | 'a nap felhős volt, de meleg' (Lytkin 1955: 272); *meli kukañ kik tames noñale, a lokis i etise oz ažživ* 'ласковый пелёнок двух маток сосёт, а грубый и одной не увидит' | 'a jámbor borjú két anyát szor, a durva viszont egyet sem vesz észre' (uo.); *ivlais zere, šondia-a* 'на улице дождь идет, не смотря на то, что, солнечно' | 'Kint esik az eső, annak ellenére, hogy süt a nap' [szószerint: 'kint esik, pedig süt a nap']. Az *a* szóvégi helyzete arra utal, hogy inkább módosítószóval van dolgunk' (Lytkin 1955: 273–274).

da 'de' < or. *da: lijni ket' eske, da bureč ružjeej ez vev šeris* 'lőni kellene, de a puskám éppen nem volt velem' (Fedjuněva 2000: 493); *abu i ižid ludik, da užni oz šet* 'nem nagy a poloska, de nem hagy aludni (uo.); *gıržža-pomid matin, da on suž kurćini* 'Близок локоть но не укусишь' | 'Közel van a könyököd, de nem éred el, hogy megharapd [megharapni]' (Lytkin 1955: 272).

no 'de' < or. *no: sije kesjis volini, no ez vermi* 'он хотел навестить, но не смог' | Akart jönni (meg akart látogatni), de nem tudott' (Lytkin 1955: 272); *pukala čas kimin nin, no čeri oz šoj* 'már körülbelül egy órája ülök, de a hal nem harap [nem eszik]' (Fedjuněva 2000: 493); *širis biri, no piñis koli* 'a csuka elfogyott, de a fogak megmaradtak' (Lytkin 1955: 272).

Választó kötőszók

ali 'vagy, avagy' < or. (dial.) *alu*, irod. *ulu: te aciđ volan ali niyte įstalan?* 'ты сам придешь или свою дочь пришлешь?' | 'te magad jössz, avagy a leányodat küldöd?' (Lytkin 1955: 273).

libe 'vagy' < or. *libo: muked-dirji čer priñebtas, libe pulen gipkišem kivlas* 'иногда топор зазвенит, или дерево рухнет' | 'néha fejsze csendül, vagy fának a dőlése hallatszik' (Lytkin 1955: 273).

ni-še 'sem' < or. *nu cě: komi ni-še roć* 'weder Syrjäne noch Russe' (Fokos-Fuchs 1959: 682); *mes ni-še mort* 'weder Kuh noch Mensch' (uo. 942); *ni-nem oz tidav: lokte ni-še oz ni-še* 'ничего не видно: не то идет, не то не идет' | 'semmi sem látszik: jön avagy nem jön' (Lytkin 1955: 273).

to-to 'majd-majd, hol-hol' < or. *mo-mo: geger kileni vil' olemlen gorjas: to nebesain goraā kipeđilas samolotjaslen ši, to mu vilin mašinajas žurgeni, to uličian mićaa vorse rad'io* 'кругом слышатся звуки новой жизни: то в небе поднимается громкий гул самолетов, то на полях шумят машины, то на улице нежно играет радио' | 'Köröskörül az új élet hangjai hallatszanak: majd az égen hangosan hallatszik [emelkedik] a repülőgépek zaja, majd a földön zúgnak a gépek, majd az utcán lágyan szól [játszik] a rádió' (Lytkin 1955: 272–273); *dugdytęg zere, on vermi geger-voni: ne-to gožem, ne-to ar* 'бесперывно дож-

дит, не можешь понять: не (то ли) лето, не то (то ли) осень' | 'szakadatlanul esik az eső, nem tudod megérteni hol nyár van, hol ősz' (Lytkin 1955: 273).

Megengedő kötőszók

a 'jóllehet' (← 'hát') < or. *a* 'hát' (l. még ellentétes kötőszók alatt): *gimale-a kežid* 'гремит, хотя холодно' | 'mennydörög, jóllehet hideg van' ← 'hát mennydörög, hideg van' (Lytkin 1955: 276). Átmenet a módosítószó és a kötőszó között.

keť 'jóllehet' < or. *хоть*: *direktor keť bidlun volijlis mašt'erskeje, no ižid telkis šil'en volemiš ez že vev* 'az igazgató jóllehet minden nap bejött a műhelybe, de jövetelének nem volt nagy értelme (Fedjunëva 2000: 501); *keť veli šor-kod' nin, šikt vek na užalis mujas viļin* 'хотя было уже поздно вато, деревня все еще работала на полях' | 'jóllehet már kissé késő volt, a falu még mindig a mezőkön dolgozott' (Lytkin 1955: 276).

3.2. Az alárendelő kötőszók két mondatot kapcsolnak össze, amelyek közül az egyik (a mellékmondat) a másiktól (a főmondattól) függ. Az ide tartozó kötőszavak eredetükre nézve néhány kivétellel belső keletkezésűek (vonatkozó névmások, névmási eredetű határozószók, avagy egyéb határozószók). A kötőszavakat a mellékmondatok szerinti csoportosításban tárgyalom.

Alanyi mellékmondat – A vonatkozó névmások (*kod*, *kodi* 'aki', *kučem* 'amelyik', *mij* 'ami') és a *mij* 'hogy' a leggyakoribb kötőszavak. A zürj. *mij* 'hogy' az or. *что* ua. tükrőfordítása. Pl.: *kodlen sevešt'is sestem, ninemiš oz pov* 'у кого совесть чиста, ничего не боится' | 'akinek tiszta a lelkiismerete, az semmitől sem fél' (Sel'kov 1967: 217); *mij kežan, sije i petas* 'что посеешь, то и взойдет' | 'amit vetsz, az kel ki' (uo. 215); *šili veli tedsa, mij tundrain nužavle tačem povod'd'ais vežonež* 'Ей было известно, что в тундре такая погода иногда длится неделю' | 'neki ismeretes volt, hogy a tundrán az ilyen időjárás egy héttig is eltart' (uo. 215).

Állítmányi mellékmondat – Kötőszavak: *kučem* 'amilyen', *kodi* 'aki', *mij* 'ami', *mij* 'hogy' stb. Pl.: *kučem už sečem i don* 'какова работа, такова и плата' | 'amilyen a munka, olyan a fizetés (Sel'kov 1967: 218); *urožaj sečem, mij šelem radle* 'урожай таков, что сердце радуется' | 'a termés olyan, hogy örül a szív' (uo.); *taje stavis, mij kešjin juavni?* 'это все, что ты хотел просить?' | 'ez minden, amit kérdezni akartál' (uo.).

Jelzői mellékmondat – Kötőszavak: *kodi* 'aki', *kučem* 'amilyen', *mij* 'ami' stb. Pl.: *pojezd, kodēn Domna lešedčis munnj, međedčas semjēn lun-šer berjēn* 'поезд, которым Домна собралась ехать, отправится только после полудня' | 'az a vonat, amelyikkel Domna utazni készült, csak délután indul' (Sel'kov 1967: 207); *šj berjēn pukšisni žar lunjas, kučemjas tani šoča ovlenj gožem šerjēn* 'после этого настали жаркие дни, какие здесь редко бывают в середине лета' | 'aztán beköszöntöttek (tkp. leültek) a forró napok, amilyenek itt ritkán

vannak nyár közepén' (uo.).

Tárgyi mellékmondat – Fontosabb kötőszavak: *kučem* 'milyen', *mij* 'mi, ami', *kiži* 'hogyan, ahogyan'. Pl.: *mi tedam, kučem jon mijan narod da sevetskij armija* 'мы знаем, как сильны наш народ и Советская Армия' | 'mi tudjuk, hogy milyen erős népünk és a szovjet hadsereg' (Lytkin 1955: 271); *mij kežan, sijes i vundan* 'что посеешь, то и пожнешь' | 'amit vetsz, azt is aratsz' (uo.); *kor kilis, mij Ivan kutema veli* 'als er hörte, daß Johannes ergriffen war' (Wiedemann 1884: 233); *čel'ad' šenzemen vižedeni kiži užale kombajn* 'дети удивленно смотрят, как работает комбайн' | 'a gyerekek csodálkozva nézik, hogy hogyan dolgozik a kombajn' (Lytkin 1955 271).

Határozói mondatok – Vizsgálódásom az idő-, ok- és célhatározói mellékmondatok tárgyalására terjed ki. Néhány példával azt is szemléltetni tudjuk, hogy olykor hogyan formálódott át a mellérendelés alárendeléssé (az idő- és okhatározás esetében).

Időhatározói mellékmondat – Fontosabb kötőszavak: *da* 'amikor' ← 'hát, hiszen', *mijen* 'mihelyt', *kodir, kor* 'amikor', *semjn* 'amint', *murtsa* 'alighogy', *edva* 'alighogy' < or. *едва, пока* 'amíg' < or. *пока*. Pl.: *kutis kivni kipid užlen gor, ver ležišjas voisni aslanis d'el'ankajase da* 'стал раздаваться шум веселой работы, когда лесорубы пришли на свои делянки' | 'Vidám munka hangja kezdett hallatszani, amikor a favágók megérkeztek erdőrészükre' ← '... kezdett hallatszani, hiszen/hát a favágók megérkeztek...': eredetileg mellérendelés, kapcsolatos viszony (Lytkin 1955: 275); *ti una-tor na ažžillannid, bidmannid da* 'вы еще многое увидите, когда вырастете' | 'ti még sokat fogtok látni, amikor megnőttök' ← 'ti... hiszen/hát megnőttök': eredetileg mellérendelés, kapcsolatos viszony (Lytkin 1955: 274); *mijen voan gortad, pir že giž pišme* 'как только приедешь домой, сразу же напиши письмо' | 'mihelyt hazaérsz, azonnal ír levelet' (uo. 275); *taten ti pukale, kodir me vetla, šeten kelmisa* 'sitzet hier, während ich gehe, dort bete' (Wiedemann 1884: 232); *ninte bur kul'ni sek, kor sije kul'se* 'лько удобно драть тогда, когда оно сдирается' | 'a faháncsot akkor jó hántani, amikor leválik' (Lytkin 1955: 270); *kor najaes oz ke kilzi* 'wenn er diese nicht hört' (Wiedemann 1884: 232): a feltételes *ke* 'ha' itt pleonasztikus használatú, mivel a mondatban az időhatározói *kor* 'mikor, amikor' már előfordul; tkp. az időhatározói *kor* kötőszónak a *ke* feltételes járuléktelmet kölcsönöz. Ugyanilyen felépítésű a következő példa is: *kor kerkan eksj tedis ke, kučem kade gušasis voas* 'wenn der Hausherr wüßte, zu welcher Zeit der Dieb kommt' (Wiedemann 1884: 232). – További példák: *semjn na brigadajas voisni mestajas vile, pondis kivni kipid užlen goris* 'только еще бригады явились на места, начали слышаться бодрые звуки работы' | 'amint a brigádok megérkeztek a helyükre, hallatszani kezdett a vidám munka hangja (Bubrih 1949: 193); *murtsa jugidis kutis tedcištni, Loña termašemēn*

ćéćis 'Едва стало светло, Лёня поспешно встал' | 'alighogy érződni kezdett a világosság, Lona sietve felkelt' (Lytkin 1955: 275); *ędva eštisni voštini škola ežes, ćel'ad' tirtisni zalse gaža gelesjasen* 'едва успели открыть дверь школы, дети наполнили зал веселыми голосами' | 'alighogy kinyitották (sikerült nekik kinyitni az iskola ajtaját, a gyerekek megtöltötték a termet vidám hangjukkal' (Bubrih 1949: 193); *poka Klimov tani, muędam soveššanie* 'пока Климов здесь, проведем совещание' | 'amíg Klimov itt van, tanácskozást folytatunk' (Lytkin 1955: 275).

Okhatározói mellékmondat – A leggyakoribb kötőszavak: *da* 'mert, mivel, minthogy' ← 'hát, hiszen', *kiž* 'mert, mivel, minthogy' ← 'ahogy(an)', *mij* 'mert, mivel, minthogy', *l'oka* ua. ← 'nagyon, meglehetősen'¹; *si ponda, mij* 'azért mert', *si vesna, mij* 'ua. Pl.: *vižjas turunaęs, gožemjs bur veli da* 'луга обильны травой, так как лето было хорошее' | 'a rétek gazdagok fűben, mivel a nyár jó volt' ← 'a rétek..., hiszen a nyár jó volt' (Lytkin 1955: 274) (tkp. mellérendelő kapcsolatos szerkezet, a mondatvégi *da* nyomósító funkciójú módosítószó); *menę premirujtisni, bura užala da* 'меня премировали, так как я хорошо работаю' | 'engem megjutalmaztak, mivel jól dolgozom' ← 'engem ..., hiszen jól dolgozom' (eredetileg mellérendelő kapcsolatos szerkezet, l. fentebb); *brigad'ir koknida lolištis, stav purjasjs voisni mesta vię da* 'бригадир облегченно бздохнул, так как все плоты прибыли на место' | 'a brigádvezető megkönnyebbülten fellélegzett, mivel valamennyi tutaj megérkezett a helyére' ← 'a brigádvezető..., hiszen valamennyi tutaj megérkezett a helyére' (eredetileg kapcsolatos mellérendelés, l. fentebb); *kiž silen kejdjs ez vel, vokisli getirse kol'is* 'da er nicht Nachkommenschaft hatte, hinterließ er sein Weib dem Bruder' (Wiedemann 1884: 232); *knięase og šet, l'oka te košavljan* 'не дам книгу, потому что ты рвешь' | 'nem adom oda a könyvet, mivel te eltéped' (Lytkin 1955: 275); *ti daš loę, mij taj mort-pi voas si kade, kodes ti on artale* 'seid bereit, denn des Menschen Sohn wird kommen zu der Zeit, welche ihr nicht vermutet' (Wiedemann 1884: 233); *majbireš berdišjas, mij taj naja dolędčasnji* 'selig sind die Weinenden, denn sie werden geetröstet werden' (uo.): a két utóbbi mondatban a *mij* a *taj* 'denn doch, ja' módosítószóval együtt szerepel okhatározói kötőszóként. – További példák: *si ponda mij taje paškij pel-pomjasa Raevskij veli spokojnej, bięenļen jonmis aslanjs viņ viļ nađeja* 'ввиду того, что этот широкоплечий Раевский был спокоен, у всех окрепла вера в свои силы' | 'azért mivel ez a széles vállú R. nyugodt volt, mindenkinek erősödött a maga erejébe vetett hite' (Lytkin 1955: 275); *mi ege pađejtļej buločnikjaseš si vesna mij mi zavedujtim nali* 'мы не любили

¹ „[a] *l'oka* mégsem igazi kötőszó, hanem csak határozószó ... és csupán r á é r t é s - s e l kapta a 'mert' jelentését” (Fokos-Fuchs 1949: 220, Fokos 1964: 98).

булочников потому, что завидовали им' | 'mi nem szeretttük a pékeket, mivel irigyeltük őket' (uo.); *paroXod šormis sivesna mij vojjs vëli rua* 'пароход опоздал потому, что ночь была туманная' | 'a gőzhajó azért késett, mivel az éjszaka ködös volt' (Lytkin 1955: 271).

Célhatározói mellékmondat – Kötőszava: *med, medim*. Pl.: *kodës tijanli kole, med me leža* 'welchen wollte ihr, daß ich loslasse' (Wiedemann 1884: 232); *bidsen się lois, med tirtšas gospod'len prorok pir šuem* 'alles dies geschah, damit erfüllt würde das durch den Propheten Gesagte des Herren' (Wiedemann 1884: 232–233); *kučem bureš menim kerni kole, med nemja olemę voni* 'was für Gutes muß ich tu, damit ich in das ewige Leben komme' oder: '...um in das ewige Leben zu kommen' (Wiedemann 1884: 233); a mellékmondat használata orosz hatásra történik; *kesja loni povtem zboy piloten, medim nebasašan vižni jezliš šud* 'хочу стать бесстранным боевым пилотом, чтобы с неба охранять счастье народа' | 'félelem nélküli harcoss pilóta akarok lenni, hogy fentről (az égből) őrizzem a nép boldogságát' (Lytkin 1955: 275).

Feltételes mellékmondat – Kötőszava: *ke* (eredetéről l. 2.1. alatt). A *ke* tulajdonképpen módosítószó (partikula), amely általában a mondat első szava után következik. Pl.: *ažže-ke ill'a niyjas čuker, med-vož sili šinmas šibičće vera* 'если Илья видит группу девушек, раньше всех ему бросается в глаза Вера' | 'Ha Ilya meglátja a leánycsoportot, legelőször Vera tűnik neki szembe' (Lytkin 1955: 274); *djša-ke on ov, loas nań i sov* 'если не будешь лениться, будет хлеб и соль' | 'ha nem lustálkods, lesz kenyér és só' (uo. 276); *tenad kolemid loe-ke, menę vesalni verman* 'wenn du den Willen hast, so kannst du mich reinigen' (Wiedemann 1884: 235).

Hasonlító határozói mellékmondat – Kötőszavak: *biŕŕe* 'mint, mintha', *kiži* 'mint, ahogy(an)' Pl.: *telišis, biŕŕe gijas pevstin etka piž, kimeriš kimerę sunale* 'луна, будто одинокая лодка среди волн, ныряет от облака к облаку' | 'a hold mint magányos csónak a hullámok közt bukdácsol egyik felhőtől a másikig' (Lytkin 1955: 276); *V kilče-ežes zev jon a šamgas, biŕŕe munis* 'die Treppentür schlägt er sehr stark zu, als ob er hinausgegangen wäre' (Fokos-Fuchs 1959: 87); *žugil' šinjasis šehalen lomžištlisni, čužem vilas kotertis num, kiži kimer sajis miččišle šondi* 'грустные глаза Сени ожили, по лицу побежала улыбка, подобно тому как из-за облака показывается солнце' | 'Sz. szomorú szemei kigyúltak, az arcán mosoly szaladt végig, mint amikor a felhőből előtűnik a nap' (Lytkin 1955: 276); *kažalin, kiž šidte ažalin* 'du hast es bemerkt, wie (als) du die Suppe schon sauer gemacht hast (nachdem das Übel schon geschehen war)' (Fokos-Fuchs 1959: 415).

4. Facit: A PU–PFU alapnyelv szintaxisának az a tétele, hogy a mondatok között mellérendelés, a mondaton belül pedig alárendelés volt az irányelv, az őspერი alapnyelvben is érvényben volt. Vagyis: a zürj. *nił da pi* 'a leány és a

fiú' mellérendelés helyett a *ni-la-pia* (tkp. 'leányos fiú'), votj. *vu-murt gondiren* 'a víziszellem és a medve (tkp. a víziszellem a medvével')-féle szerkezetek voltak használatosak. A mondatok közötti alárendelést igeneves szerkezetekkel fejezték ki. A votjákban ez a szerkezeti megoldás csuvas és tatár hatásra mind a mai napig produktív és gyakori. A zürjénben az igeneves szerkezetek ritkábban fordulnak elő, a mai nyelvből kiszorulóban vannak. Ezenkívül a mondatok közötti alárendelést kötőszó nélküli mellérendelés (aszindézis) is kifejezhette.

A mellérendelő kötőszavak zömmel orosz eredetűek, keletkezésük ideje talán az ősspermi kor második felére-végére, de biztosan a zürjén korra tehető. Az alárendelő kötőszavak között kevés az orosz eredetű, ezek jobbára névmásokra, névmási eredetű határozószókra, módosítószókra vezethetők vissza. Egyik-másik névmási kötőszó származhat az ősspermi korból, de ezt nem tudjuk bizonyítani. Névmások, névmási eredetű határozószavak kötőszói alkalmazása jól ismert valamennyi uráli nyelvben, kialakulásuk az egyes nyelvcsoportok és nyelvek külön életében zajlott le. Az egyes nyelvek önálló életében végbement hangtani-alaktani átrendeződések komoly (elháríthatatlan?) akadályt jelentenek a névmási kötőszavak uráli–finnugor rekonstrukciója számára. Persze névmási kötőszavak más nyelvcsaládokban (= indoeurópai, török, mongol stb.) is vannak. Ami a zürjén nyelv alárendelő kötőszavait nagy valószínűséggel illeti, annyit állapíthatunk meg, hogy ezek a zürjén nyelv önálló életétől kezdődően (Kr.u. 9–10. század) már biztosan megvoltak.

Irodalom

- Bereczki Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán (1957), *Történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1949), *Грамматика литературного коми языка*. Ленинградский университет, Ленинград.
- Fokos-Fuchs, Dávid (1949), *Der Komparativ und Superlativ in den finnisch-ugrischen Sprachen*. FUF 30: 147–230.
- Fokos-Fuchs, Dávid (1959), *Syrjänisches Wörterbuch 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fokos-Fuchs, D. R. (1962), *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft: mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altäischen Sprachverwandtschaft*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Fokos Dávid (1960), *Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok*. NyK 62: 213–241.
- Fokos Dávid (1961), *Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok*. NyK 63: 63–81, 263–291.
- Fokos Dávid (1962), *Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok*. NyK 64: 13–55.

- Fokos Dávid (1964), Etimológiai, jelentéstani és szintaktikai adalékok. NyK 66: 95–102.
- Fedjunëva G. V. [Федюнëва, Г. В.] 2000, Öнiя коми кыв. Морфология. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Hakulinen, Lauri (1979), Suomen kielen rakenne ja kehitys. Otava, Helsinki.
- Lytkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (ред.) (1955), Современный коми язык I. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Ravila, Paavo (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. FUF 27: 1–136.
- Rédei, Károly (1962), Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei, Károly (1978), Zyrian Folklore Texts. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédei Károly (1993), Óegyházi szláv szemantikai és szintaktikai hatás az ózürjén nyelvben. Budapest.
- Steinitz, Wolfgang (1975), Ostjakologische Arbeiten. Band I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Stipa, Günter (1960), Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen. MSFOu 121.
- Sel'kov, N. N. [Сельков, Н. Н. (ред.)] (1967), Современный коми язык II. Коми книжное издательство, Сыктывкар.
- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1963), Историческая морфология пермских языков. Академия наук СССР, Москва.
- Tompa József (szerk.) (1961–1962), A mai magyar nyelv rendszere. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wiedemann, F. J. (1884), Grammatik der syrjänischen Sprache. St. Petersburg.